

УДК 343.2:341.4(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.15>

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВИХ КОМАНДИРІВ, ІНШИХ ОСІБ, ЯКІ ФАКТИЧНО ДІЮТЬ ЯК ВІЙСЬКОВІ КОМАНДИРИ, ТА ІНШИХ НАЧАЛЬНИКІВ ЗА НАЦІОНАЛЬНИМ ТА МІЖНАРОДНИМ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОМ

Плутиська К.М.,*кандидатка юридичних наук,
доцентка кафедри кримінального права
та правоохоронної діяльності
Запорізького національного університету***Ковтун К.О.,***викладачка кафедри кримінального права
та правоохоронної діяльності
Запорізького національного університету*

Плутиська К.М., Ковтун К.О. Кримінальна відповідальність військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників за національним та міжнародним кримінальним правом.

У статті здійснено комплексний аналіз кримінальної відповідальності військових командирів, осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників за злочини, вчинені підлеглими, у світлі міжнародного та національного кримінального права. Актуальність дослідження зумовлена довготривалою війною, яку веде російська федерація проти України, що загострює питання притягнення до відповідальності не лише безпосередніх виконавців, але й командирів та начальників, які не забезпечили належного контролю за діями своїх підлеглих. У роботі здійснено порівняльно-правовий аналіз положень статті 28 Римського статуту Міжнародного кримінального суду та нової статті 31–1 Кримінального кодексу України (доповнено КК України 24 жовтня 2024 року). Досліджено юридичну природу командної відповідальності як особливої форми індивідуальної відповідальності, що настає не за співучасть у злочинах, а за бездіяльність. Висвітлено критерії встановлення фактичного командування і контролю, ступінь обізнаності щодо злочинів підлеглих (знав, повинен був знати, міг знати, свідомо ігнорував), а також обов'язки щодо запобігання, припинення чи повідомлення компетентних органів про вчинення злочину. Виокремлено відмінності у формулюваннях національної та міжнародної нормативної бази, зокрема в частині обсягу обов'язків командирів, ступеня доказування знання про злочин, можливостей вжиття заходів та оцінки об'єктивних обставин. Визначено, що Римський статут встановлює суворіші підходи, ніж КК України, особливо в частині стандартизації меж контролю. Проаналізовано правові та практичні труднощі притягнення до відповідальності командирів нерегулярних формувань, добровольчих батальйонів і приватних військових структур. Враховано напрацювання міжнародних трибуналів (ICTY, ICTR) у контексті тлумачення та доведення командної відповідальності. Зроблено висновок, що попри загальну гармонізацію українського законодавства з міжнародними нормами, зміст окремих понять потребує додаткового уточнення, а доказові стандарти – посилення для ефективного переслідування злочинів, учинених в умовах збройного конфлікту.

Ключові слова: командна відповідальність, військовий командир, фактичне командування і контроль, міжнародне кримінальне право, Римський статут, воєнні злочини, злочини підлеглих, недотримання обов'язків контролю, свідоме ігнорування, належний контроль.

Plutytska K.M., Kovtun K.O. Criminal responsibility of military commanders, persons effectively acting as commanders, and other superiors under national and international criminal law.

The article presents a comprehensive analysis of the criminal liability of military commanders, individuals effectively exercising command authority, and other superiors for offenses committed by subordinates, under both international and national criminal law. The study is driven by the protracted armed conflict initiated by the Russian Federation against Ukraine, which underscores the necessity of not only prosecuting direct perpetrators but also leaders and superiors who failed to implement proper control over their subordinates. Using a comparative legal framework, the paper evaluates Article 28 of

the Rome Statute of the International Criminal Court and the newly enacted Article 31–1 of the Criminal Code of Ukraine (amended on 24 October 2024).

It addresses the legal nature of command responsibility as a unique mode of individual criminal liability arising from omission—rather than co-perpetration. The work outlines the criteria for establishing effective command and control, evaluates the standards of awareness concerning subordinate misconduct (knowledge, constructive knowledge, potential knowledge, or conscious disregard), and investigates obligations to prevent, halt, or report crimes to competent authorities. Notably, it highlights divergences in phrasing between the national and international provisions—especially with regards to the scope of a commander's duty, standards of proof for knowledge, ability to act, and consideration of objective situational factors.

The analysis demonstrates that the Rome Statute adopts a more stringent approach, particularly concerning the definition and assessment of effective control. Moreover, the article explores practical and legal challenges in holding command figures accountable within irregular military structures, including volunteer battalions and private military enterprises. It also draws on jurisprudence from international tribunals (such as ICTY and ICTR) in interpreting and establishing command liability.

Ultimately, while the Ukrainian legislative framework exhibits broad alignment with international standards, the article concludes that clearer definitions of effective and proper control and stronger evidentiary requirements are essential for the practical enforcement of command accountability in contemporary armed conflict settings.

Key words: command responsibility, military commander, effective command and control, international criminal law, Rome Statute, war crimes, subordinate crimes, failure to exercise control properly, wilful blindness, proper control.

Постановка проблеми. З огляду на триваючу війну російської федерації проти України, питання кримінальної відповідальності військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників набуває особливої актуальності. Військові командири та інші начальники відіграють ключову роль у підтриманні дисципліни, контролю за діями підлеглих і запобіганні порушенням норм міжнародного гуманітарного та кримінального права. Однак, незважаючи на їхню відповідальність, у багатьох випадках вони можуть уникати покарання за воєнні злочини, вчинені підлеглими, що ускладнює забезпечення справедливості та притягнення винних до відповідальності.

Проблема правового регулювання командної відповідальності полягає в складності визначення меж такої відповідальності, форм вини, а також підстав для притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які займають керівні посади у військових структурах. Римський статут Міжнародного кримінального суду закладає загальні принципи, які були імplementовані у національне законодавство шляхом доповнення Кримінального кодексу України (далі – КК України) статтею 31–1 «Кримінальна відповідальність військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників» згідно із Законом № 4012–IX від 09.10.2024 [1; 2; 3].

Дослідження теоретичних та практичних аспектів кримінальної відповідальності командирів та інших начальників за воєнні злочини є важливим і необхідним для вдосконалення правових механізмів, що сприятимуть реалізації відповідальності та ефективності кримінального переслідування.

Метою даного дослідження є всебічний аналіз правових засад кримінальної відповідальності військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників за національним та міжнародним кримінальним правом. Зокрема, дослідження має на меті виявити загальні принципи, підстави та умови притягнення до кримінальної відповідальності зазначених осіб за злочини, вчинені підлеглими, а також окреслити проблемні питання та розбіжності у національних і міжнародних нормативно-правових актах.

Стан опрацювання проблематики. Проблема кримінальної відповідальності військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників в Україні почала отримувати активну увагу дослідників у контексті гармонізації національного кримінального законодавства з міжнародними стандартами та у зв'язку з сучасними викликами, зокрема війною російської федерації проти України.

Питання кримінальної відповідальності зазначених категорій осіб досліджували такі українські вчені, як І. Присяжнюк, Б. Калиновський, О. Процюк, О. Марін, А. Вознюк, Т. Кравчук. О. Джурич аналізував міжнародну практику притягнення до кримінальної відповідальності військових командирів. А. Градецький приділяв увагу питанням кримінальної відповідальності командирів за вчинення злочинів підлеглими в нормах міжнародного кримінального права.

Разом із тим, попри наявні напрацювання, багато важливих аспектів залишаються недостатньо дослідженими. Серед них — визначення меж «фактичної влади і контролю» в контексті різних форм

збройних формувань; розмежування командної відповідальності та інститутів співучасті і службової недбалості. Крім того, у вітчизняній науці ще недостатньо комплексно аналізується практика міжнародних трибуналів (зокрема ICTY та ICTR), які сформували важливі підходи до встановлення командної відповідальності, що мають значення і для правозастосування в Україні.

Виклад основного матеріалу. Інститут кримінальної відповідальності військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників формується на перетині національного кримінального права України та міжнародного кримінального права. Його нормативною основою виступають, з одного боку, положення статті 31–1 КК України, а з іншого — стаття 28 Римського статуту Міжнародного кримінального суду (далі — МКС).

Командна відповідальність (*command responsibility*) є особливою формою індивідуальної кримінальної відповідальності, яка виникає внаслідок невиконання командиром чи начальником своїх обов'язків щодо запобігання або припинення злочинних дій підлеглих. Ця відповідальність не отожднюється зі співучастю у злочинах підлеглих, оскільки вона базується не на участі у вчиненні злочину, а на недотриманні обов'язків контролю.

Згідно з Римським статутом, командир несе відповідальність, якщо:

- він (вона) мав (мала) фактичне командування і контроль або, залежно від обставин, фактичну владу і контроль;
- знав або за обставин, що існували на той момент, повинен був знати, що ці сили вчиняли або мали намір вчинити злочини;
- не вжив (не вжила) всіх необхідних і розумних заходів у межах своїх повноважень для запобігання чи припинення вчинення таких дій або для передачі цього питання компетентним органам для розслідування та кримінального переслідування.

Подібні підходи закріплено і в українському законодавстві, зокрема у статті 31–1 КК України, яка чітко диференціює:

- військового командира (особа, яка на законних підставах уповноважена здійснювати командування та контроль над однією чи більше підлеглими особами, які беруть участь у бойових діях та належать до Збройних Сил держави);
- іншу особу, яка фактично діє як військовий командир (особа, під владою та контролем якої у зв'язку з веденням бойових дій перебувають одна чи більше підлеглих осіб, які беруть участь у бойових діях та не належать до Збройних Сил держави);
- інших начальників (особа, яка обіймає посаду чи перебуває у становищі, що надає владні повноваження (владу) та контроль над однією чи більше підлеглими особами).

Як зазначає О. Марін, усі три категорії осіб, які можуть бути притягнуті до відповідальності за міжнародні злочини, вчинені їхніми підлеглими згідно з нормами міжнародного кримінального права (військові командири, особи, які фактично виконують функції військових командирів, та інші начальники), підпадають під визначення «посадових осіб іноземних держав» відповідно до ч. 3 ст. 18 та п. 2–1 до ст. 364 КК України. Це дає підстави вважати їх службовими особами і в межах кримінально-правової кваліфікації, зокрема у складі злочину, передбаченого ст. 364 КК України — «Зловживання владою або службовим становищем» [4, с. 230].

Коло злочинів, за які настає кримінальна відповідальність командирів та інших начальників за Римським статутом МКС, збігається з КК України (геноцид, злочини проти людяності, воєнні злочини, агресія, застосування зброї масового знищення). Зазначимо, що застосування зброї масового знищення охоплюється ст. 8 Римського статуту МКС «Воєнні злочини».

Відповідно до КК України, «військовий командир або інша особа, яка фактично діє як військовий командир, підлягає кримінальній відповідальності... якщо... знав або, зважаючи на обставини, що склалися на той час, повинен був і міг знати, що зазначена підлегла особа вчинила або мала намір вчинити такий злочин...». Натомість у Римському статуті МКС у цьому аспекті наявна відмінність: «...такий військовий командир чи така особа або знала, або за існуючих обставин на той момент повинна була знати, що ці сили вчиняли чи мали намір вчинити такі злочини». Таким чином, вимоги Римського статуту МКС дещо жорсткіші за норми КК України: ним не береться до уваги те, що військовий командир або особа, яка фактично діє як військовий командир / начальник, можуть не знати про злочинну поведінку підлеглих, натомість значення має, чи повинні вони були знати про таку поведінку чи ні. Як справедливо зазначають Б. Калиновський та О. Процюк, використання словосполучення «і міг знати» у національному законодавстві є обґрунтованим уточненням, оскільки воно забезпечує дотримання принципу справедливості під час притягнення осіб до кримінальної відповідальності. Такий підхід дозволяє враховувати об'єктивні умови, які могли впливати на спроможність командира знати про вчинення злочину [5, с. 85].

У ст. 31–1 КК України передбачено обов'язок військового командира або іншої особи, яка фактично діє як військовий командир / начальник, вжити дії, «які повинен був і міг вжити у межах

своїх повноважень для запобігання чи припинення вчинення злочину або для повідомлення про такий злочин компетентному органу». На нашу думку, притаманне національному кримінальному праву формулювання «повинен був і міг» може трактуватися дещо м'якше, ніж аналогічна норма Римського статуту МКС, де йдеться про невжиття всіх необхідних і розумних заходів «у межах його або її повноважень для недопущення чи припинення їх учинення або для передачі цього питання до компетентних органів для розслідування та кримінального переслідування».

Серед найбільш дискусійних є питання встановлення меж «фактичного командування і контролю». Це особливо складно щодо нерегулярних збройних формувань, добровольчих батальйонів, приватних військових компаній або колабораціоністських структур під час збройного конфлікту. Практика міжнародних трибуналів (справи Блазкіча, Хала, Делаліча тощо) виробила критерії визначення контролю: можливість віддавати накази, здійснювати дисциплінарні заходи, планувати операції та реально впливати на дії підлеглих.

Іншим важливим аспектом є різниця у стандарті знання: для військових командирів застосовується критерій «знав або повинен був знати / міг знати» (у національному кримінальному праві), тоді як для начальників існує ще й критерій «свідомого ігнорування».

Також складними залишаються питання доведення того, що командир міг вжити ефективних заходів у конкретних умовах; обмежень у фактичній здатності отримувати достовірну інформацію в умовах бойових дій; співвідношення командної відповідальності зі службовою недбалістю, халатністю чи співучастю.

Досліджуючи позицію Міжнародного кримінального суду, А. Градецький дійшов висновку, що вона є послідовною в цьому плані. Міжнародний кримінальний суд проводить чітке розмежування між командною відповідальністю за невжиття належних заходів щодо запобігання або припинення злочинів, учинених підлеглими, та співучастю у таких злочинах. МКС формує окремі критерії для кваліфікації співучасті. Зокрема, щодо об'єктивної сторони співучасті, необхідною є наявність декількох осіб, об'єднаних спільним планом, спрямованим на вчинення міжнародного злочину, а також істотного внеску кожного зі співучасників у реалізацію цього плану. У контексті суб'єктивної сторони МКС вимагає, щоб кожна особа, яка залучається як співучасник, відповідала всім психічним елементам (формам вини), передбаченим у складі відповідного злочину. Таким чином, співучасть передбачає не лише наявність загального задуму, а й активну поведінку, що істотно вплинула на досягнення злочинного результату [6, с. 189].

Крім того, як зазначає О. Джурич, принцип доведення вини, індивідуальна суб'єктивна відповідальність і право на справедливий судовий розгляд становлять фундамент як міжнародного, так і національного кримінального права. Реалізація права на законне судочинство неможлива без об'єктивного встановлення факту вини та мотивів вчинення кримінального правопорушення. І навпаки, для забезпечення справедливого судового процесу необхідно з'ясувати, чи мала місце вина і які мотиви стояли за злочином. Водночас елемент командної відповідальності, який ґрунтується на відсутності умислу – а саме у випадках несвідомої необережності – важко поєднується з суттю міжнародних кримінальних злочинів, які за своєю природою є умисними (як, наприклад, геноцид). Командна відповідальність, таким чином, розташовується «на межі між несвідомою необережністю та усвідомленою виною», що потребує особливої уваги при її застосуванні [7, с. 97-98].

Висновки. Інститут командної відповідальності становить важливий правовий механізм у структурі міжнародного та національного кримінального права, спрямований на забезпечення дотримання норм міжнародного гуманітарного права в умовах збройних конфліктів. Він покликаний гарантувати, що особи, які займають керівні посади у військових структурах, не уникнуть кримінальної відповідальності у випадках невжиття належних заходів щодо запобігання або припинення міжнародних злочинів, учинених підлеглими.

Аналіз положень статті 31–1 КК України та статті 28 Римського статуту МКС свідчить про існування загальних принципів командної відповідальності в обох системах, зокрема щодо фактичного контролю, обов'язку знати про вчинення злочинів та обов'язку діяти для їх недопущення. Водночас національне законодавство в окремих аспектах демонструє відмінності у трактуванні меж відповідальності та обсягу вини (зокрема, через використання формулювання «повинен був і міг знати»), що потребує подальшої доктринальної та правозастосовної конкретизації.

Ключовими проблемними питаннями залишаються: визначення меж «фактичного командування і контролю», особливо у випадках залучення нерегулярних формувань, добровольчих батальйонів або приватних військових компаній; співвідношення командної відповідальності зі співучастю, службовою недбалістю та халатністю; формування чітких критеріїв «належного контролю» та доказування фактичної можливості командира вжити необхідних заходів у конкретних умовах бойових дій.

Командна відповідальність як форма індивідуальної кримінальної відповідальності, не може отожднюватися з відповідальністю за дії підлеглих *per se*. Її реалізація вимагає встановлення причинного зв'язку між бездіяльністю командира або начальника та вчиненням злочину, а також доведення обов'язку і реальної можливості діяти. Це, у свою чергу, обумовлює необхідність дотримання високих стандартів доказування і підтверджує складність правозастосування у цій сфері.

Узагальнюючи, слід зазначити, що інститут командної відповідальності є невід'ємною частиною концепції невідворотності покарання за міжнародні злочини й потребує подальшого розвитку як на доктринальному, так і на практичному рівнях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. Дата оновлення: 07.06.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n4092> (дата звернення: 28.06.2025).
2. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17.07.1998. Дата оновлення: 21.08.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#n243 (дата звернення: 28.06.2025).
3. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього: Закон України від 09.10.2024 № 4012-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4012-20#Text> (дата звернення: 28.06.2025).
4. Марін О.К. Особливості кримінальної відповідальності військових командирів та інших начальників за міжнародні злочини, вчинені їх підлеглими. *Теорія та практика протидії злочинності у сучасних умовах*: матеріали Міжнародної науково практичної конференції (Львів, 21 жовтня 2022 року). Львів, 2022. С. 226–230.
5. Калиновський Б.В., Процюк О.В. Актуальні питання кримінальної відповідальності військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників. *Актуальні проблеми кримінального права*: матеріали XV Всеукр. наук.-теорет. конф., присвяч. пам'яті проф. П.П. Михайленка (Київ, 28 листоп. 2024 р.). Київ, 2024. С. 81–89.
6. Градецький А.В. Кримінальна відповідальність командирів за вчинення злочинів підлеглими в нормах міжнародного права. *Злочинність і протидія їй в умовах сингулярності: тенденції та інновації*: зб. тез доп. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті члена Правління Кримінологічної асоціації України, професора Тетяни Андріївни Денисової (м. Харків, 16 квіт. 2021 р.). Харків, 2021. С. 188–189.
7. Джурич О. Кримінальна відповідальність військових командирів (міжнародна правова практика). *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2011. № 3. С. 96–98.